

Nagy Blaise Tibor

Az emberi méltóság megőrzésének „modus vivendi”-je a háborús kataklizmában

(Kuncz Aladár: *Fekete kolostor*)

Hiszem és vallom, hogy az emberi szenvedést nem lehet a történelem patikamérlegével mérni. A szenvedés változatait nem lehet – és nem is szabad – összehasonlítani vagy rangsorolni. Természetesen a bűn minden esetben erkölcsi ítéletet von maga után, de a háború abszurditására, az emberi méltóság sárba tiprására adott válaszként az újjászületés csodájának magyarázata az emberi szférán túl keresendő – nevezzük azt akár létösztonnek, akár felsőbb Gondviselésnek. A huszadik század az embert, a homo aestheticust és homo moralist a maga emberi mivoltából kiforgató, dehumanizáló borzalmi csak etikai, metafizikai és transzcendentális szinten mérhetőek. Ezért mi se kövessük el azt a hibát, hogy ezek között emberi mivoltunkhoz, valamint az áldozatok emlékéhez, kegyeletéhez méltatlan különbséget teszünk.

A bevezető gondolatok előrebocsátásával részint már kitértünk néhány olyan elemzési, értelmezési támpontra, amelyek segíthetnek bennünket abban, hogy Kuncz Aladár itt tárgyalandó alkotását, a *Fekete kolostor* című művet valamiképpen elhelyezhessük az irodalom tágabban értelmezett tematikai keretei között. Ebben a viszonyítási rendszerben regényünk evidensen illeszkedik abba a tipikusan huszadik századi, szintén tágra értelmezett irodalomtörténeti kategóriaegyüttesbe, amelyet ezen kategóriarendszer legjellegzetesebb természetét tekintve háborús, hadifogoly-, gulág- és lágerirodalomnak nevezhetünk. A *Fekete kolostor* szerzőnarrátor, elbeszélő-émlékező hőse természetesen még nem lehetett azoknak a történelmi tapasztalatoknak a birtokában, amelyek később emberek millióinak elpusztítását, fizikai megsemmisítését idézték elő, ám az utóbbi kategorizálás létjogosultságát támasztja alá számos olyan jellegzetesség, irodalomelméleti, poétikai szervezőelv megléte, amelyek az ide sorolható művek majdnem mindegyikében kimutathatóak.

Gondoljunk például a tárgyalt alkotásokban a fikció és a metafikció viszonyára! Utóbbit, a metafikciót Patricia Waugh olyan írásokra alkalmazza, amelyek „tudatosan és szisztematikusan önnön műalkotásként való státuszukra vonják a figyelmet”. Ezekben a művekben egyrészt éppen hogy ellen-metafikciós gesztus figyelhető meg, minthogy maguk a műalkotások – túlnyomórészt a szerző mint általában az elsődleges narrátor élményein, emlékein, átélt szenvedésein, tapaszt-

talatain, visszaemlékezésein alapulva – napló- és dokumentumszerűségükkel részint gyengítik a fikcionalitást, a műalkotásként való olvasatot, ezért inkább az ábrázolt referenciális „valóságot” tematizálják. Másrészt viszont – a valóság, a valóságosság tematizálása mellett – önmagukat is témává emelik, mert többnyire a dokumentarista hitelesség igényét teszik meg művészi szervezőelvvé.

A másik ilyen poétikai jellemző a sorsnak – a kegyetlen, kiszámíthatatlan, abszurd, a történelmi események alakulásának kiszolgáltatott, irracionális sorsnak, pontosabban: sorsfosztottságnak – szövegszervező erővé tétele. Ez egyben azt is kifejezi, amit Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének már a címadásával is deklarált. Tudniillik ez a sors valójában a sorstól, az emberi élet teljességétől, beteljesülésétől való megfosztás, a szabad akarat megszünte. A 20. század kataklizmáiba belevetett ember többé már nem szabad, önálló egyén, csupán egyed, mert a történelmi szükségszerűség megszakítja élete megszokott menetét, pályáját, sorsa fonalát nem szőheti tovább, pályafutását nem teheti, formálhatja teljessé. Ebben az értelemben látszólag a közösségi lét emberhez méltó átélésétől is megfosztatik: társai csupán sorstársai, rabtársai lehetnek, akikkel közösen éli át sorsát, illetve sorstalanságát, az egyéniségétől és közösségétől való tökéletes elidegenedését. A kataklizmából is úgy szabadul, hogy többé már nem ugyanaz a személyiség, mint azelőtt volt, a borzalmak mélyreható és soha el nem törölhető nyomot hagynak lelkén és szellemi mivoltán. Valójában felülemelkedhet mindezen – erről később.

Van még egy harmadik sajátossága az általunk felállított tág kategóriába tartozó, egy csoportba vont műveknek, melyre már az előzőekben is utaltunk. Ez pedig a dokumentumszerűség, amely részben a naplóregénnyel – melynek a magyar irodalomban jelentős hagyománya van –, részben pedig a dokumentumregénnyel, dokumentarista irodalommal társítja, rokonítja ezeket az alkotásokat. Utóbbi szintén jelentékeny tradícióval rendelkezik irodalmunkban, gondoljunk csak első sorban a népi írók irodalmi szociográfiáira vagy akár az irodalmi igénnyel megírt haditudósításokra.

Ide sorolhatjuk a totalitárius – elsősorban a sztálinista-poszt sztálinista típusú – rendszerek belügyi szervei által megfigyelt, egykor lehallgatott, besúgókkal körülvett, kihallgatásoknak, zaklatásoknak, időleges vagy állandó fogvatartásnak, kínzásnak és egyéb tortúráknak – esetleg „csak” a szakterületén való ellehetetlenítésnek – kitett személyek visszaemlékezéseinek – a titkos aktákba való betekintés lehetőségének megnyílása után a korábbi tapasztalatok utólagos értelmezésének – irodalmi feldolgozásait. A *Fekete kolostor* sikerrel elhelyezhető, beágyazható tehát e kategóriarendszerbe.

Elemzett művünk kapcsán itt merül föl a műfajiség kérdése is. 1931-ben az irodalmi közvélemény a *Fekete kolostort* úgy fogadta, mint tanúvallomást, dokumentumot, melyet éppen szavahihetősége hitelesít. Ugyanakkor a kortársak kezdettől

fogva artisztikus műnek, irodalmi alkotásnak tekintették, minthogy fikcionalitása, az objektív tényeket szubjektíven átélő én művészi kifejezésmódjának hitelessége is egyértelmű volt. Kosztolányi így vélekedik: „Vallom, hogy ez a munka a legérettebb azok közül, melyek megírására a háború adott külső alkalmat.” Babits pedig ezt írja: „A *Fekete kolostor* igen megrázó eseményeket beszél el; de ezt a regényszerű feszültséget, amivel leláncol, azt az érdekességet, amivel mindig továbbragad, azt a mély hatást, amit maga után hagy, csak részben lehet ezeknek tulajdonítani. Nagy részben a művészi megalkotásnak kell tulajdonítani, amelynél fogva Kuncz Aladár műve magasan kiemelkedik a háborús riportkönyvek dokumentum-sorából, s a legmélyebb értelemben vett regényirodalomhoz csatlakozik, akár a *Holtak Háza*.” Újabb elemzői közül akad, aki a regényjellegét emeli ki – mint Bóka László, aki „az egyik legnagyobb én-regény”-ként titulálja –, van, aki a magyar emlékiratirodalom folytatását látja benne – Jancsó Elemér a korábbi évszázadok erdélyi napló- és emlékiratíróinak, valamint Kazinczy *Fogságom naplója* című művének hatását mutatja ki benne.

Mindezek áttekintése után térjünk rá magának a regénynek a szorosabban vett elemzésére! A szerző, Kuncz Aladár életművére, egyéb munkáira nem térhetünk ki részletesebben, ám azt mindenképpen megemlíthetjük, hogy bár nem volt egy-könyvű szerző, életművének esztétikai és etikai csúcspontját a *Fekete kolostor* jelenti. A történet szüzséje tulajdonképpen a történelmi fatalitás áldozatává lett szerzőfőhősnek a narratív beszámolója. Az európai tájékozottságú, végtelenül humanista, a magyar irodalmi életben magától értetődően a Nyugat köréhez, a nyugatos eszmékhez csatlakozó, frankofil, sőt, frankomán, Párizs-rajongó literátus úriember, Kuncz Aladár, a „fáradt gróf” – ahogyan kortársai becézték – kezdetben álmai netovábbját éli a kis breton faluban, ahol helyi népdalokat tanul, programokat szervez a helybelieknek. Itt éli meg többedmagával európaiságát, világpolgárságát. A közelgő nagy világégés előszele is itt érinti meg, és zsigereiben érzi, hogy eddigi élete, karrierje hamarosan semmissé lesz. Nemhogy tovább nem folytatható, hanem tragikusan megszakad majd.

Ám azt még nem is sejtheti, hogy egy olyan mély, megkínzó, pszichéjét a végletekig próbára tevő traumatikus élménynek, hovatovább traumák sorozatának lesz kitéve, mely nemcsak személyiségét formálja át teljesen, hanem ennek hatására majdhogynem meghasonlik önmagával. Sietősen Párizsba utazik, hogy hazatérhessen, amíg lehet, míg lehetősége van rá, de ettől kezdve megalázó tortúrák sorozatát éli át. Az általa oly hön szeretett franciák utolsó *boche*-nak, ellenségnek, kémnek tekintik, a militarista szellem, a háborús pszichózis által feltüzelt emberek megdobálják, leköpdösik, egyszóval dehumanizálják, a hatóságok a köztörvényes bűnözőkével azonos bánásmódban részesítik. A könyv cselekménye ettől a pillanattól fogva az internáltságban, a hadifogolytáborokban átélt borzalmak sorozata,

amelybe azonban az emberi méltóság, a humánus megőzésére tett kétségbeesett kísérletek vegyülnek. Az átélő-megélő-elemző én keresi azokat a kibúvókat, lehetőségeket, ha úgy tetszik, *modus vivendit*, amellyel e kataklizmatikus tragédián, énfosztottságon, elembertelenedésén és a közösségtől való elidegenedésén úgy lehet úrrá, amely nem vezet teljes önvészteshez, önfeladáshoz, ugyanakkor a körülményekhez való, a lehetőségekhez mérten tisztességes alkalmazkodását jelenti.

A sorstárs Németh Andor visszaemlékezése szerint Kuncz a táborba „mint irodalmár vonult be, mint széplélek, dandy”, és a mai olvasó is elképzelheti, hogy egy ilyen „literary gentleman”-re milyen hatással lehetett az elembertelenítés és tobzódása. A kezdeti sokk után azonban hamarosan a bölcs gondolkodó nagyságával kezd el töprengeni sorsán – vagy, ha úgy tetszik, fentebb említett sorsfosztottságán –, először is számot vetve önmagával, a humánus ember stabil erkölcsi mércéjével keresve azt a bűnt, végzetes hibát, amiért mindezt kiérdemelte. Rá kell döbbsennie, hogy rajta kívül álló erők, a háború abszurditása sodorta ebbe a helyzetbe, ezért a francia népet nem kárhoztatja, az imperialista politikát, a hatalmi, területszerző, a határokat egy tollvonással átrajzolni képes, tébolyult politikát teszi meg fő felelőssé.

A – heideggeri fogalommal élve – világban-benne-lététől, közösségétől megfosztatott ember nemsokára beilleszkedik fogolytársai közé, a sorsközösség jelenvaló létébe. E sorsközösségi viszony – nemzetiségtől és társadalmi hovatartozástól függetlenül – ugyan összekovácsolja a foglyokat, de Kuncz nyilvánvalóan illúziókat táplál a közösségi szellem itt kialakult formája kapcsán – s ez adja a regény egyik legmegindítóbb, legemberibb vonását. Regények helyett – amelyek narratíváiba a meghurcolt lélek, egyéb fogódzó híján, gyakorta már-már a teljes azonosulásig belehelyezkedik – filozófusok elvont téziseit kezdi el olvasni. A tanok egzakt voltánál fogva némi távolságot is tarthat tőlük. Mindezt azzal a tudatos céllal teszi, hogy énvésztes a fogság delíriumában se váljék véglegessé, végzetté, személyiségének a meghasonlás küszöbére jutott állapota ne juthasson el a teljes tudathasadásig.

A fogolytábor furcsa figuráit is kezdetben az analízis szükséges távolságtartásával szemléli, majd egyre inkább feloldódik a rablétben. Később személyiségének átalakulását kezdi el hasonló pontossággal, alapossággal és némi iróniával tanulmányozni. Így próbálja humánusát megőrizni oly módon, hogy az ellenséges külvilágtól se idegenedjék el teljesen, haragot, bosszút nem táplál fogvatartói iránt, és a részvét minden apró tanújelébe próbál belekapaszkodni. Sorsa ellen azonban természetesen és szükségszerűen lázad is, a téltelenségre, sőt, tehetetlenségre kárhoztatott ember hősiessége a szökési kísérlet. Ez természetszerűleg elbukik, de szintén annak a *modus vivendinek* szerves része, mely az emberi méltóság szempontjából az erkölcsi tartás megőrzésén keresztül teszi emberhez méltóan meg-

élhetővé az embertelenséget. Társaival együtt, akikkel rab- és sorstársakból most már egyre inkább közösséggé válnak.

A citadellában, ahol szétszórják őket, csak ők nyolcvanra jönnek elő a vad kiáltozásra, mintha tudnák, hogy Bistrán Demetert kell megvédelmezniük az öröktől. Az emberi értelmén túl esik a veszélyérzetnek és a cselekvésnek ez az egyöntetűsége, ám valójában az is nélkülözi a józan észet, hogy pénzt gyűjtenek a megbomlott elméjű Tutschek már két hónapja halott gyermeke temetésére. Kuncz épp e tettek misztikus, emberfeletti jellegében találja meg az egyént most már nem csupán kényszerűségből befogadó közösség magasabb rendű etikumát. Ebben a helyzetben az egyéni és közösségi értékrendszer megerősödése látszólag abszurd, valójában a rabság abszurdítására, irrealitására adott egyetlen logikus és morálisan helyes válasz. Nem véletlen, hogy épp a pszichózist átélő, a világból immár csak irracionalitását érzékelő Tutschek szájából hangzik el a fogalom, amelyik az egész itteni léthelyzet és az emberi méltóság szimbólumává lesz: a fekete barát. Kísértet, aki a szenvedésen való felülemelkedést testesíti meg. Utóbbi lakhelye lesz a fekete kolostor. Árnyképében éppúgy egybeforr a hallgatag festő, Jankovits alakja, mint Herz doktor ezoterikus lénye.

Kuncz utóbbi személyét, ill. személyiségét azzal a metafizikai nőiséggel kötheti össze, amely a hermeneutika számára a mindenkor elfátyolozott, elleplezett, elfedett igazság keresését jelenti; a lényegi metafizikai igazság jelenségszinten megvalósuló fátyoltáncát. Ugyanezt fejezi ki a fekete barát, aki a fekete kolostorban, el nem követett bűnökért vezekel, s mindez felnemesíti a *modus vivendi* jelentését. Nem a fogságban szükséges megalkuvást, alkalmazkodást és igazodást, éppen ellenkezőleg: a sorson, illetve sorsfosztottságon való felülemelkedést jeleníti meg.

A kolostor parancsnokának, Guillaume őrmesternek a tragikus sorsa is valójában ezt a felülemelkedést, az emberi méltóság megőrzésének lehetőségét demonstrálja. Az egyszerű, kedélyes, sokgyermekes pékmester, akit a frontra vezényeltek, halállal bűnhődik amiatt, hogy a kezére adott civil foglyokban nem ellenséges fantomokat, hanem bajba jutott embereket lát. Ez az emberség szempontjából megdicsőült halál – és más emberséges franciák példája, Georges káplár már-már dosztojevszkiji vezeklő alkata – teremt rendet végképp a narrátorfőhős értékrendszerében. Megerősödik benne a tudat alatt már eddig is meglévő bizonyossága: embernek lehet, sőt, embernek kell maradni az embertelenségben. A másik, ekkor kikristályosodó tapasztalata, hogy a velük kegyetlenül bánó, a frontra induló őreik hozzájuk hasonlóan a háború szerencsétlen áldozatai.

Öt hosszú esztendeig tartó börtön után végre feldereng a közelgő szabadulás várva várt, hön áhított lehetősége. Ennek hírére azonban – s bármilyen furcsán hangozzék is, ez lehet a regény lélektani tetőpontja – a szenvedések által keményre csiszolódott, a kezdeti krízis izzó magmájából kőzetté szilárdult jellem szenv-

telenül, szinte rezignáltan képes fogadni. Ez az a pont, amikor az emberi méltóság katartikus magasságokba tör, felülemelkedve a sors, a háború, az államférfiak, a nagypolitika, az imperializmus kicsinyességén, levetkőzve még a *modus vivendi* szükséges kompromisszumát, megalázkodását is, legyőzve a kataklizmát.

Et resurrexit tertia die. Minden emberi szenvedéstörténet krisztusi is, abban az értelemben, hogy az újjászületés és megváltás lehetőségét rejt magában. S mindez nem azért következik be, mert az eltelt évek alatt oly távolra került a szemlélő tekintet elől a szabadság horizontja, hogy szinte valószínűtlennek, utópisztikusnak hat még a gondolata is, hanem mert a test-szellem-lélek holisztikus egysége a fizikai és pszichikai gyötrelmek ellenére olyan erős kohézióban forrott össze, mely a halandó ember isteni lényegét tükrözi. Ez pedig komoly tanulsággal szolgál számunkra: mindenkor, még a legméltatlanabb, legembertelenebb körülmények között, a halál árnyékának völgyében is az élet apró, szent, a hétköznapokat ünneppé formáló örömeinek kell örvendenünk. Hiszen a halandó ember a megpróbáltatásokon való kesergés helyett ezek által tud igazán ember maradni.